

● Жыр алыбы Жамбыл Жабаевтың туғанына - 175 жыл

Ақын Жамбылдың кеңестік дәуірге дейінгі өмірі «қар қауып, мұзға түскен», қандастары қоқандық отарлаудың зардабын көріп үлгерген аса ауыр жағдайда өтті. Мұның түбірлі себебі тікелей сол кездегі саяси-өлеуметтік жағдайларға байланысты еді. Ақын Жамбыл дүние есігін ашқан уақытта қазақтың күнгейі Қоқан хандығының қол астында болатын. Қазақ даласының Ресей империясы тарапынан отарлануы бүгінгі таңда әдеби, тарихи еңбектерде кең қамтылып, ғылыми зерттеулердің талдау өзегіне айналып та үлгерді. Ал, қазақтың оңтүстік өлкесі (Ташкенттен Ұзынағашқа дейінгі аралық) мен теріскей батысы (Сыр бойы мен Арал аймағы) Қоқан хандығының өзгесіне түскен болатын. Қоқан хандығы тарапынан жүргізілген отарлау саясаты әдебиет тарихында да, тарих ғылымында да енді-енді ғана зерделене бастады. Қоқандықтар тұтас қырғыз даласына да, Қашқарға дейінгі аймаққа да әмірін жүргізді. Мәселен, біз өлі де Сүйінбай мен Жамбылдың шығармашылық мұрасын танытуда «таптық» тұрғыдан аса алмай, кеңестік кезеңде айтылған тар методология шеңберін шиырлап жүрміз. Мұны Жамбыл мұрасының тапсырыспен, кеңес берумен жазылған, кеңесшілерді шарықтау шегіне жеткізе мақтаған өлеңдерінің қайта-қайта басылуынан да көреміз. Ал, Жамбылдың қуаты күшті шығармаларының кеңестік заманға дейін туғандығын, идеялық лейтмотиві азаттық идеясы болғандығын байқаймыз. Сүйінбайдың барлық дерлік, Жамбылдың кеңес дәуіріне дейінгі мұралары қоқандық өзгіге қарсы, сол кезеңдегі тарихи-өлеуметтік мәселелерге тікелей байланысты. Жамбыл жырларының тарихи негізі, болмыс шындығы балалық шағынан бастау алғандай. Ақынның дүниеге келуінде тосын сыр бар екендігін академик М.Жолдасбеков өз еңбегінде жан-жақты көрсете білді. Он жасында өлеңге әуестеніп, он бесінде ақындыққа шындап бет бұрып, домбырамен өн салып, өлең өресінің шыңы – айтысқа бет алады. Әруақты Сүйінбайдан бата алатыны да осы тұс. Он алты жасынан өмірдегі өрісін анықтап, ауыл маңайындағы ермекшіл ақындардың сөзін тұсап, ұстазы Сүйінбай бекіткен «әділеттің бұлтартпайтын даңғыл жолына» түседі, алмас өнердегі адамшылық бағытын жігіт болған он сегіз жасында айқындап, «өріксіз он сегіз жас мінгізді атқа, бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа» деп «ақындық атқа» қонады. Ол кезде ақындыққа тек өнер тұрғысынан қарап, ойын көркем жеткізумен шектелмей, адамдық игілікке ұмтылу және сол бағыттан айнымау кез келген ақынның қолынан келе бермеген. Жамбыл «Менің пірім – Сүйінбай, сөз сөйлемен сыйынбай» деген сертін ақтады. Қоқандық дәуірдегі өлеуметтік теңсіздікті батыл жырлаған Сүйінбай десек, Жамбылдың ақындық позициясы да Сүйінбай дәстүрін дамыта жалғастыруынан көрінеді. Бұл – Жамбылдың Жамбыл болғанына тән ең бірінші ерекшелік. Басқа ақындар секілді Жамбыл да бұл жолдан сатылап өтті.

«Көңілі кейбіреулердің бұлтта жүр, ұстауға күн мен айды жуықтап жүр. Біреулер қара сөзді қамшы қылып, қуды мініп, құланды құрықтап жүр. Қайсысын маған соның еп көресіз, әкетсем өзім таңдап өкпелерсіз... Сүйекемнің сүйгенін ойласаңыз, өлең болсын серігің деп берерсіз» дейді «Сарыбайға» атты өлеңінде. Бір қарағанда жастықтың жалындаған екпінімен айтылған шумақтай көрінгенімен, түйдек-түйдек тармақтар жас Жамбылдың ақындық ішкі қуатынан хабар береді. Ақынның тағдыр талайы қиын һәм қуанышты. Екі ғасыр куәсі болған оның шығармашылығына да екі түрлі таным арқау болды. Ақындықтың алғашқы сапары қауіп-қатерімен келсе, кеңестік кезеңде Жамбылдан артық бағаланған ақындар некен-саяқ. Екі ғасыр куәсі болуды нәсіп еткен Аппа тағала ақынға азапты тұрмыспен ажарлы өмірді де қатар ұсыныпты. Шығармашылық өмірбаяны да екі дәуірде көрінген, екі түрлі көзқарас танымнан тұратын жыраудың әдеби мұрасын бағалауда екіұштылау көзқарастар да болды. Ақын мұрасын зерделеудегі екі түрлі таным негізін бекерге айтып отырған жоқпыз. Жамбыл шығармашылығын зерттеудегі ақынның ақындық қабылдауы мен жырлаған туындыларының екі түрлі айырымын қосақтап талдаудан кеңестік талдауға қарай ойысып, қарастыру жағы басым жатқандығы, өлі де сол үрдістің үзілмей келе жатқандығы қынжылтады. Жамбылдың ақындық талантын бағалауда ең алдымен осы ерекшеліктерді тану шарт. Жамбылды терең тану үшін, біздіңше, Жамбыл өмір сүрген дәуір

шындығын, Жамбылдың ақындық мектебін, кеңестік дәуірге дейінгі шығармашылығы мен айтыстарын, эпикалық дәстүрін жаңаша танымақ керек.

Профессор С.Садырбаев дерегінде 1875 жылдары Қоқан өзгесіне қарсы Сұраншымен бірге жауға шапқан Сарыбайдың өлгеніне жыл толып, ас берілгенде қырғыз, қазақ елінен белгілі кісілер шақырылады. Сол асқа қарт ақын Майкөт те келеді. Сарыбайдың жақын туысы Сүйінбай ақынға ас берген елдің ақсақалы болып отыруға тура келеді де, асқа келгендерді Саржанмен бірге жүріп, ақын болып қарсы алу міндеті Жамбылға тиеді. Жамбыл Майкөт тобына келіп:

... Алдынан үлкендердің өтейін деп,
Аялдап әдеп еттім біраз ғана,
Сіз бе еді, ақын аға Майкөт деген,
Бір сөзі бір сөзіне қайшы өтпеген.
Саңқылдап сарайыңнан өлең шықса,
Именіп өзге ақындар бәйпектеген, – деп аса зор ізетпен шұбырта жөнеледі. Жамбылға риза болған Майкөт:

Бәрежелді Жамбылым,
Сөз жүйесін келтірдің.
...Аталы сөз – мәні мол,
Жылағымды келтірдің.
Тал бойында бар екен
Алыс шабар серпінің, – деп, алғысын айтып, бата-

Он жасынан өлең болған

сын береді. Аста Жамбыл Сарыбайды дәріптеп, сонымен қатар, Қоқанға қарсы күрескен талай батырларды және олардың өрліктерін Сүйінбайша үдете түсіп, сонарлы тарихи жырға айналдырады. Жамбыл осы аста замана жай-күйін жырлай алатын, көреген, салиқалы ақын екенін көрсетеді. Сан рудан келген беделді қонақтар да, олардың ішінде Сүйінбай мен Майкөт сияқты өрелі жүйріктер де жас ақынға ерекше ден қояды. Бұл Жамбылдың ірі жиында алқалы ақындар тобына бірінші қосылуы еді. Жамбылдың ақындық атын шығарған да осы ас болатын. Ардақты адамдардың асында атақты ақындардың ұзақ жырмен азалы жоқтау айтуы Ұлы жүз қазақтары мен қырғыз халқының өріден келе жатқан дәстүрі. Сол дәстүрді ұстаған Жамбыл осы аста:

...Қас сұңқарды айтамын

Алыстан тоят тілеген... – деп Сарыбайды жоқтап жырға қосады. Өлген кісінің адамгершілік, кісілік қасиетін, оның өрлігін жырлау үстінде Жамбыл ақындық қабілетімен шәкірт қана емес, өзіндік үні, батыл ойы, сөмсөр тілі бар, өлеумет жүгін арқалай ақын өлген екенін танытады. Өрі көптеген әйгілі ақындар жиналған осындай өрелі топтың қатаң сынынан мүдірмей өтіп, ұстаздары алдында есеп бергендей болады. Жамбылдың бұл өнеріне асқа жиналған өзге ақындар да тәнті болады. Сүйінбайдың баулыған шәкірті ұстазынан кем түспейтінін түсінген ақындар Жамбылды осыдан бастап Сүйінбаймен қатар қадір тұтады. Бұрын:

Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,

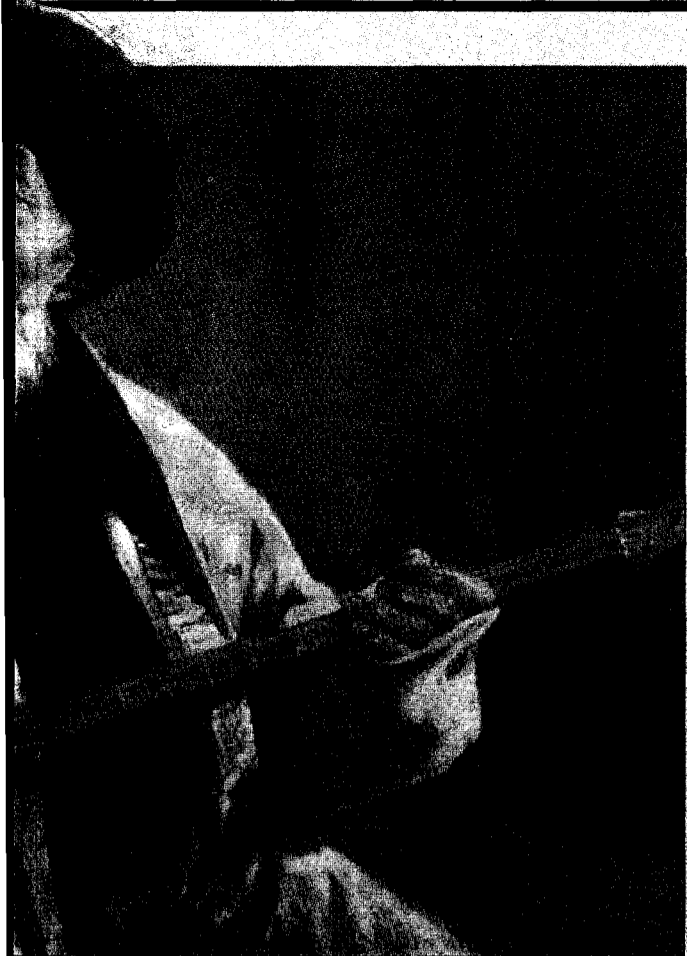
Басқасын қою керек жылы жауып, – дейтін Құлмамбет сияқты асқақ ақындар да Жамбылды мойындайды. Сүйінбай ақынның тәрбиелеген шәкірті ұстазынан кем түспегенін көреді. Жамбылдың тағы бір қасиеті – айтыста жеңген ақындарымен соңыра үнемі сыйласып, достасып кетеді екен. Олардың өткір де қымбатты, асыл сөздерін, желілі жырларын ойына тоқып, жаттап жүрген. Толып жатқан ертегі, шежіре, «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» сияқты ондаған жыр-дастандарды сол айтысқан замандастарынан алып қалады. Қырғыз ақындарымен

айтысып жүріп, олардан «Манас» жырын үйренеді. Оңтүстікке келген сапарында «Мың бір түнді» әңгіме етіп, «Тоты нама», «Көрұғлы», «Ер Шора» хикаяларын да жырлаған. Жамбыл Бақтыбай ақынмен кездесіп, айтқан бір өлеңінде:

Қаздай қалқып өрінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет,
Орын берді қасынан.
Майлықожа, Құлыншақ,

Пірім еді бас ұрған, – дейді. Жамбылдың қанша ізденіп, қанша үйреніп, қандай жүйріктерден үлгі алғанына, оларды сүйе де, сыйлай да білгеніне осы сөздері дәлел. Жамбыл өзінен бұрын өткен сындарлы ақындардың сыншылдық үлгілерін дамытып, Абаймен үндесе, өзіне ғана тән ұлы, өткір сатира да тудыра білген. Ол айтыс ақыны болып жүріп те уытты өлеңдерді табанда жарқ еткізіп айтып тастауға жастай бейімделген. Онсыз мықты айтыс ақыны болу да қиын емес пе?! Әйтсе де Жамбылдың сатиралық өлеңдері мен бірқақпайларынан ақынның әділет сөмсөрін сілтей алатындығын көре аламыз. Ақын табанда суырып салып айтатын болғандықтан, оның мұндай өлеңдерінің, дастандарының көпшілігі бүгінгі күнге жетпеген. Соған қарамастан есте сақталған шығармаларына үңілсек, ақынның қарапайым халықпен біте қайнасып, бірге өскенін, жуандар мен обырларды, сатымсақ саудагерлерді аямай мінегенін, болашақ ақиық ақынның әділдік үшін тынбай күрес жолына бағыт алғанын көреміз. Бұған ел аралаған саудагерлерге айтқан қысқа өлеңі, «Құдайберген болысқа берген жауабы», «Шағым», «Өкеме», «Жылқышы», «Сыртың бір сұлу жан екен», «Қуғын», «Кедей күйі», «Сәт сайланарда», «Мөңке туралы», «Қалиға», «Көкімге», «Мәмбетке» деген өлеңдері дәлел.

Жамбылды Жамбыл өткен – негізінен оның айтыстары. Шенеу өлеңдеріндегі сияқты айтыста да Жамбыл кейіпкерлерінің образын дәл тауып, оны замана шындығымен байланыстыра айқын мінездейді. Сонымен қатар, ол айтыста қарсыласына тақ-тұқ жауап қайтарып

ан серігі

ана қоймайды, оның берген әрбір жауабы ұзақ сюжетті өлең болып келеді. Өзінің Құлмамбетпен немесе Сарыбаспен, Досмағамбетпен айтыстарында да Жамбыл өзі ұстанған осы бағыттан айнымаған. Ол қандай ақындармен айтыспасын, өз руының байлығын, оның атақты байларын, биі мен молдасын, болысы мен шонжарларын мақтаған ақындарға әлеуметтік ортасын қарама-қарсы қойып, өз көзқарасын ашық білдіре жырлайды. Айтысының берік арқауы етіп халықтық ойды, халықтың батырларын, ел қорғаған ерлерді, олардың жорықтарын, есте қалар ерлік істерін келешек ұрпақ санасына сіңісті болсын дегендей, әрқайсысын кішігірім дастанға лайық сюжетпен, елдік идеясын кетере жырлайды. Жамбыл айтысының күдіретті күші де, айтыстағы басты ерекшелігі де осы қасиетінде. Жамбылдың әрбір жаңа айтысында оның тақырыбы да, мазмұны да жан-жақты кеңейіп, әріс ала түседі. Сондықтан да ақынның әрбір айтысы соңынан эпикалық дастанға айналғандығын көреміз. Ақын айтыстан көлемді эпосқа өтіп кеткендей әсер берсе, онысы негізсіз де емес. Айтыста бастаған шағын оқиғаны, қысқа, тезис түрінде жырлаған сюжетті кеңейте келе, дамыта, үдетіп, оны үлкен, дайын эпикалық шығармаға айналдырады. Айтысқа эпостық түр береді. Жамбыл айтыстарында байқалатын үлкен ерекшелік те, жаңалық та осында.

Алғашқыда Жамбылдың айтыстары салт жырларына еліктеу ретінде жарыққа шыққан болса, XIX ғасырдың 80-90 жылдары бүкіл қазақ айтыстарындағы жаңалық болды. Сүре айтыс болып, эпикалы жыр дәрежесіне көтерілді. Сұраншы, Саурық батырларды, Ұлы жүз тарихының аңыз-өңгімелерін дастандық көлемде жырлады.

Құлмамбетпен айтысқанда оның: **Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт, Ел бірлігін сақтаған татулықты айт,** – деп Құлмамбеттен қадала талап етуінің Жамбыл айтыстарында, оның басқа да жырларындағы сияқты, халықтық көзқарасты білдіретін, ұлттық рух, халықтық мүдде айқындығының белгісі. Жамбылдың Құлмамбетпен айтысында Құл-

мамбет Албан, Дулат руларының байлығын, салтанатын мақтан етіп, көтеріле жырлап, Жамбылдың руы Шапыраштыны кедей деп көмітеді де, оның Сұраншы, Саурық сияқты батырларын «ажалынан елмей, жаудан елген» деп мысқылдайды. Жамбыл оған қарсы байлық пен кедейлік, батырлық деген ұғымға халықтық көзқараспен қарайтынын білдіреді де, Саурық пен Сұраншы өлімі ерлік өлім екенін, ол ерлердің жорығын зор ілтипатпен мақтан ете, байлыққа батырлықты, ерлікке ерлікті қарсы қоя жырлайды.

Саурық, Сұраншының жау қолынан елгені рас, бірақ олар халқы үшін жанын қиған, халқының құрбаны болған батырлар екенін айта келіп:

Елді қорғап елгеннің арманы не?

Қалың қазақ құрметпен соңына ерген.

Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ,

Теніректің төрт бұрышын жалмап өлген, – дейді.

Жамбыл сөзі әрі дәлелді, әрі басым шығады да, сол айтыста Жамбыл жеңеді. Бұл – Жамбылдың ақындық қырының екінші ерекшелігі.

Жамбылдың шығармашылығын тұтастай қарастырып, зерделей түскен сайын ақын шығармашылығының тақырыптық-идеялық жүйесі – ұстазы Сүйінбай жырлаған жүйеден ауытқымайтыны, сол дәстүрді одан сайын тереңдете дамытқандығы байқалады. Бұл – ақынның айтыстағы тақырыптық желісінен анық аңғарылады. Сүйінбай да көйінгі кезде зерделене бастаған Кенесарының Жетісуға келуін құптаған, мұны Қатағанмен айтысынан көреміз:

Кенесары-Наурызбай,

Қаһары қара дауылдай.

Наурызбай тірі жүргенде,

Дұшпанның кеткен мазасы, – деген толғанысы Сүйінбайдың Кенесары-Наурызбай бастаған ұлт-азаттық күресін түсінгенін, дін тарихы мен елдік шежірені терең білетіндігін аңғартады.

ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы кітапханасында (бума №1328) «Кене ханның Дулатқа келуі» жайлы Жамбылдың есте қалған өңгімесі сақталған. Бұл материалды «Жалын» баспасынан жарық көрген «Хан Кене» (1993) атты кітапқа К.Матыжанов дайындаған. Осы бумада Жәкен: «Кенесары-Наурызбай заманында жаннан асқан ер болды, қазақты орысқа бермеймін деп Сарыарқада соғыс салды. Ақмоланы, Ақтауды, Адырлы қалаларын алып, солдаттарды қойдай қырды. Бірақ, жер-дүниені алып дөніккен патша әскері зәңбірегін сүйретіп Кенесары – Наурызбайдың соңынан қалмады. Көкшетау, Есіл, Қарқаралы, Баянауыл, Нұра сияқты қазақтың жақсы жерлерін тартып алды. Қойға тиген қасқырдай талады, сол таланған елді қорғаймын деп қасына мың-сан батыр қол ертіп жүрді. Бірақ, Кенесары жағадан алған жаудан жеңілетін ер ме еді?! Ол өтектен алған иттерден жеңілді ғой, қазақтың алауыздығы қалған ба?! Кенесарының тілеуіндемін деп жүрген байлардың, терелердің барлығы да патша әскеріне болысып кетті, елдің ішіне іріткі салды. Олар патшадан шен-шекпен алды, аға сұлтан болды, заседатель болды» деп сол бір кезеңнің бетпердесін сыпырып, шындықты ашып береді. Қазіргі таңда бұл мәселе кезіқарақты оқырманға түсінікті деуге болады. Сондықтан бұл мәселені қайта-қайта шиырлап жатудың қажеті жоқ шығар. Тек кейде бүкіл қазақ бір атаның баласындай тілектес болып, Кенесарының туының астында жиналғанда мәселе басқаша болар ма еді деп те армандайсың. Ама! не, ел бірікпеді. Халық үшін туған хан амалсыз қонысынан ауа кешпек болды. «Патшаның солдаттары Кенесары-Наурызбайды Сарыарқада тұрғызбай, мазасын ала берді, ауылын шапты, мал-мүлкін талады, қатын-балаларын тұтқындады. Ақырында Кенесары Ұлы жүзге – Алатауға қарай беттеп көшті» деп ақын хан Кененің қандай себеппен Жетісуға келгенін де дәлелдеп берген. Енді Арқадан өлім деп келген Кенесары, Наурызбайды Жетісу жұрты қалай қарсы алды, соған тоқталайық. Тағы да ақын сөзін берейік: «Атағы жер жарған Кенесары-Наурызбай келді деген соң Ұлы жүз Дулат елі бірі қалмай жиналды, күні-түні Кененің ауылын босатпады... Кенесары екі күн ұдайы ешбір адаммен сөйлеспей, мандайын ұстап, ауыр ойланyp, төмен қарап отырып алды... Сонда он тоғыз жасар батыр Сұраншы атының басын Кенесары отырған үйге тіреп тұрып, есіктің маңдайшасын көтеріп, былай депті: – Хан бетін басып, басын тұқыртып, неге төмен қарай береді?! Біз ұялшақ қатын көргелі келгеніміз жоқ, ондай қатындар ауылымызда да жетеді, біз ел бастаған, жау жасқаған батырды көргелі келдік, – дегенде Кене-

сары басын жұлып алып: – Уа, ерім екенсің ғой, атыңнан түсіп, жоғары шық, – деп Сұраншыға оң тізесінен орын беріпті. Он жеті жасар Байсейіт батыр да атымен құйғытып шауып келіп, Кенесары үйінің дәл табалдырығының алдына тоқтапты. Әкесі Тойшыбек: – Бұл не бейбастық, сен ханды басынамысың? – деп шыға келіп ұрысқан екен, Байсейіт кимелеп:

– Мен хан деп келгем жоқ, батыр деп келдім. Батырдан батыр қорықпайды, – деп үйге кіре беріпті. Кенесары бұған да оң тізесінен орын берген, – депті.

Кенесары-Наурызбайдың келгенін Жетісу елі өте жақсы қабылдаған, қаншама батырлар мен байлар, би-болыстар қасына топталған, қазақи кеңдікпен ханның көңілін кетеру үшін елең де шығарған. Бұл турасында Жамбыл: «Кенесарыға еріп келген еңкей батырларға Жетісудың кілең айбынды ерлері қосылып, Алатауды сілкінткендей бір қалың, қайратты қол құралады. Кенекеннің Жетісуға келгенін бір кезде Сүйінбай бәріміз ұзақ жырмен айтушы едік, сонан есте қалғандары тіпті аз...» деп өз қолымен жаздырғаны мынау:

«Алдына дабыл өңгерген,

Артына сауыт бөктерген.

Кенекем келді алыстан.

Ақауызы арқырап,

Ақ сауыты жарқырап,

Жауар бұлттай түйіліп,

Найзасын көкке үйіріп.

Наркескені жарқылдап,

Наурызбай келді арыстан... – деп толғаушы едік» деген.

1946 жылы шыққан ақынның толық шығармалар жинағында Жамбылдың Сыздыққа арнаған бір өлеңі берілген.

Сәлем бердім, алдияр,

Орын бердің қасыңнан.

Сен бір қалған кез едің,

Кенесары асылдан.

...Ауылға жүр, қонақ бол,

Атан алып, ат мініп,

Ағайынға беріп қол,

Аттанарсың Сыдеке,

Ата жолы деген сол!

Қырғыздар Кененің алтын жүзігі мен сарықасқа ерін тауып беріпті де, сүйегін тауып бере алмапты. «Он бір жыра» деген жерге көмген екен, кемген адам өліп қапты дескен. Сыздық «қап, болмас» деп отырып, ердің басын қанжармен шауып, жіліншік-жіліншік алтын алады. «Әкемді өлтіруді білсеңдер де, алтынын алуды білмеген екенсіңдер» депті сонда. Жамбыл Сыздықпен көздесуін кейіннен көлемді ертегі түрінде де айтқан болса керек. Міне, осы бір тарихи деректен-ақ Жамбылдың өткен тарихқа деген көзқарасы айқындалады. Елінің, жерінің тарихын білген жанның сол тарихты да жырламағы шарт қой. Бұл тақырыпта да Жамбыл Сүйінбай ұстанған бағыттан айнымайды. Сүйінбайдың қоқандық билікке қарсы жырлаған «Зар жылатып момынды», «Датқаларға», «Үмбәтәліге», «Батырларды жоқтау», т.б. толғауларының заңды жалғасы ретінде Жамбыл да «Садырмекке ат шапты», «Сарыбайға», «Ол заманды мақтаман», «Тағы бітті жаңа күй», «Шөбденге» өлеңдері мен «Отанымның батырлары», «Менің өмірім» толғауларын шығарды. Ұзақ өмір тәжірибесінен туған толғаулар мен өлеңдер легі қордалана келе ақын айтыстарының елшеусіз тамызығына айналғандығын сезінеміз. Осы ой орамдарын жинақтай келгенде Жамбылдың қуатты туындыларының мазмұн желісі патшалы Ресей жаулағанға дейінгі аралықта, анығы Қоқан хандығы дәуіріндегі кезеңдегі оқиғаларды суреттегенін байқауға болады. Ал, Сүйінбайдың бүкіл мұрасы Қоқан хандығы дәуірінде туған дейміз. Жамбыл шығармашылығы Сүйінбай поэзиясының заңды жалғасы десек, онда ақын мұрасы тікелей Қоқан хандығы дәуіріндегі әдебиетке қосылмақ. Мұның өзі ақын мұрасын кейінгі табылған тарихи деректер негізінде жаңаша пайымдауға жетелері хақ.

Саттар ӨМІРЗАҚОВ,
М.Әуезов атындағы ОҚУ
«Абайтану» орталығының басшысы,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент.